

GHENDTSCH E TOESTANDEN

DE RIVIEREN VAN DER STEDE DAT SCOENSTE JUWEEL ES DAT DE STEDE HEEFT

DEEL 1. BAGGEREN EN SCHUREN

De waterlopen: het schoonste juweel van de stad. Deze prachtige omschrijving staat te lezen in een Gents voorgebod (stedelijke verordening) uit 1367 dat de visserij regelde in de beken, grachten en rivierarmen in het westen en het zuiden van de stad¹. Er mocht niet meer gevist worden met netten. De wateren werden immers *bi daghe ende nachte hijdelt* (geijgeld: leeg gemaakt) *metten netten die so nauwe ghemaect siin dat overbevissing dreigde*. Toen al! De bevoorrading in riviervis was trouwens heel belangrijk in Gent. Vlees en zeevis waren schaars, duur, meestal van slechte kwaliteit of slecht bewaard. De aanhef van de tekst anno 1366 geeft klaar en duidelijk het waarom van het voorgebod aan: *omme 't nutceep* (nutschap, nut) *ende profijt vander stede ghemeenleec, groten ende cleenen, beede die siin ende die te commene siin, hout (oud) ende jonc*.

Het is duidelijk dat de term 'schoonste juweel' niet gebruikt werd om het nut voor de scheepvaart van de grote rivieren Leie en Schelde en de belangrijkste kanalen Lieve en Schipgracht te benadrukken, zoals gesuggereerd in het grote werk *Gent op de wateren en naar de zee*². Alle waterlopen, klein zowel als groot, vormden samen het mooiste sierraad van de stad.

Van visrijk naar vervuild

In de 14de eeuw, mogen we aannemen, krioelde het voedzame, gezonde water van vis, tenminste als het niet leeggevist werd. Vergelijk dat nu met wat vijf-honderd jaar later, in 1840, over onze stad geschreven door William M. Thackeray (hier in vertaling)³:

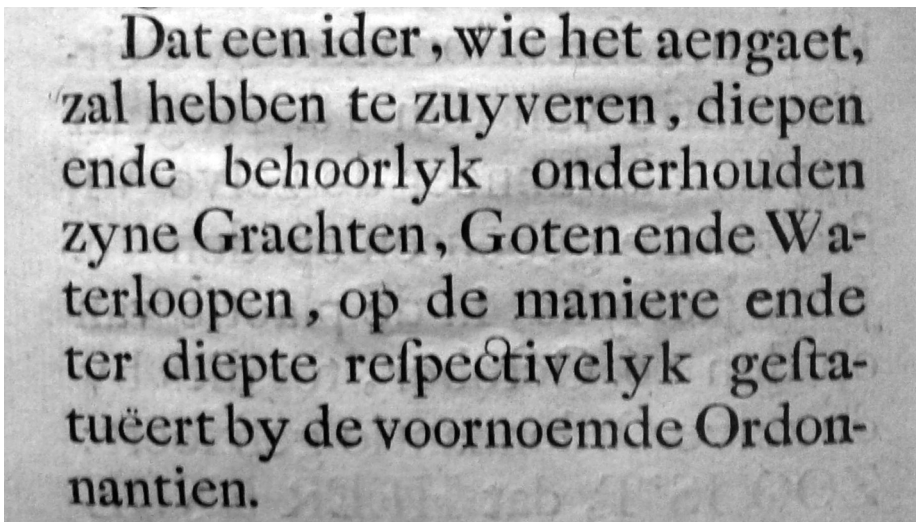
'Gent is - naar ik meen - ooit omschreven als een vulgair Venetië. Het heeft vuile kanalen en oude huizen die de meest begerige liefhebber van oudheden zouden moeten bevredigen, maar de gebouwen zijn niet zo goed bewaard als elders in de Nederlanden'.

Deze woorden figureren niet toevallig aan het begin van het werk van Lynn De Clercq over het dempen en overwelven van Gentse waterlopen⁴. Zij voegt er aan toe dat de vele open waters en watertjes in de 19de eeuw eerder een plaag dan een zegen geworden waren: *De sterk vervuilde waterlopen van de industriestad zorgden er niet alleen voor dat de esthetische waarde van de stad werd besmeurd, maar ook dat men bezorgd was over het effect van deze waterlopen op de volksgezondheid.*

Dat de waterlopen sterk vervuild geraakten kwam onder andere doordat de inwoners, ondanks de stedelijke verboden, al dan niet moedwillig, allerhande afval in de waterlopen lieten terecht komen. Dat die verboden telkens moesten herhaald worden, duidt er op dat de bekoring groot was. Maar ook zonder kwade wil konden de waterlopen in snel tempo vervuilen en dichtslibben. Alle afvalwaters kwamen immers rechtstreeks in de open waterlopen terecht. Het van nature uit wegspoelen van de overwegend lichte Gentse bodem mag trouwens ook niet onderschat worden.

Er moest dus hard en hardnekkig aan gewerkt worden. Dat gebeurde in de eerste plaats door baggeren, soms gecombineerd met uitdelven. De bestekken voor de aannemers specificeren dan meestal dat er moest gedolven worden 'tot op den ouden bodem'. In mindere mate werd ook gebruik gemaakt van het reinigend effect door schuren (spuien) van de waterlopen.

In het hiernavolgende geven we een impressie (meer dan dat is het niet) van die praktijken in vroegere tijden.

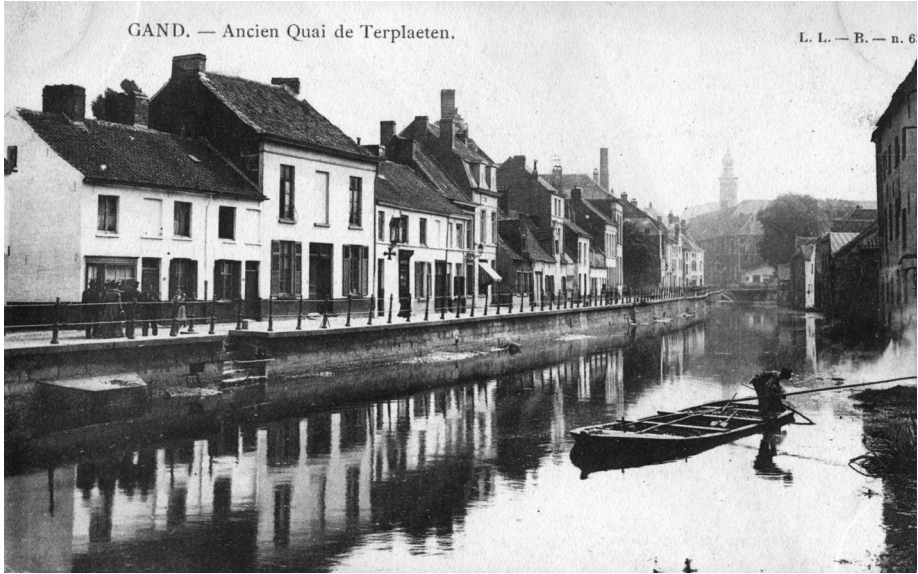
Voorgebod (verordening) uit 1791 (Bibliotheek Ugent, ephemera, rivières).
Ieder Gents gebuurte moest de waterlopen waarvan de bewoners gebruik maakten, helpen ruimen of doen ruimen.

Ruimen

In de Gentse archiefpapieren wordt baggeren steevast als ruimen aangeduid: 'van rummene'. Het hele waterlopendsysteem van rivieren, kanalen en grachten kon slechts in stand gehouden door regelmatig weerkerende ruimcampagnes. Dat gebeurde soms door met man en macht watervakken uit te ruimen die drooggelegd werden tussen twee 'kiste dammen'. Een kistdam of kofferdam is een tijdelijke afsluiting, al of niet in combinatie met een tweede kistdam, gebouwd in een water om het omsloten gebied leeg te pompen⁵.

In warme zomerperioden draaiden die campagnes soms uit op ware kermissen waaraan jong en oud deelnam, om de laatste visjes te vangen, of om 'schatten', zoals een verroest stuk ijzer of (on)bruikbare voorwerpen te zoeken. De modder werd per kruiwagen of per schip naar de moestuintjes of naar de buiten gevoerd waar het als compost verspreid werd op het akkerland. Mede dank zij deze vruchtbare substantie konden de gronden van de Vlaamse Zandstreek relatief rijke opbrengsten geven, zoals eerder beschreven voor beer en mest⁶. Het baggeren van de grote rivieren en kanalen gebeurde op meer regelmatige wijze en kwam ten laste van de stadskas, dit ondanks het feit dat de Vlaamse graven vanouds het bezit van Leie en Schelde en de opbrengsten daarvan (niet de kosten) claimden voor hen zelf of hun leenmannen⁷. Op enkele voor de scheepvaart kritische plaatsen zoals het 'sas' bij Tussen 't Pas en het Paddegat, namen ook de schippers een deel van de onkosten op zich via een taks per passerend schip⁸. De kleine waterlopen werden geruimd of bekostigd door de oeverbewoners. Deze werden daartoe aangemaand door de stedelijke overheid wanneer de noodzaak daartoe bleek bij 'visitaties'. De gebuurtedekens moesten alle bewoners op hun rol wijzen en aanzetten om mee te helpen of tussen te komen in de kosten.

Vanaf de tweede helft van de 18de eeuw nam de staat (de centrale regering) de regeling en de kosten van het baggeren en het ruimen van de grote rivieren en kanalen op zich, maar de stad bleef eigenaar van de kleine waterlopen. In 1846 werd bepaald dat de kosten voor de helft door de stad zouden gedragen worden en voor de helft door de oeverbewoners. Dat bleek niet houdbaar, want nauwelijks drie jaar later nam de stad de volledige kost op zich. Wel bleven oeverbewoners, die meer en meer industriële activiteiten ontwikkelden, instaan voor het verwijderen van de aanslibbingen die ze zelf veroorzaakten, voor zoverre zulks bepaald was in de toelating die ze kregen voor zogenaamde 'gedoogzaamheden'. De stad gaf vanaf die tijd de baggerwerken in handen van aannemers ('in regie'), die ook lange tijd instonden voor het ophalen van vuilnis.

Eenzame modderschepper bij Ter Platen (foto collectie André Verbeke).
Modder scheppen in de binnenstad
(foto van Arnold Vander Haeghen, collectie Huis van Alijn).

Professionele modderscheppers aan het werk

Naast het hoger beschreven collectief ruimen in drooggelegde vakken, kwamen er allengs meer professionele ruimers in dienst die jaar in jaar uit van op bootjes stonden te baggeren met speciale schoppen. Paul Kenis gaf in zijn ‘Cies Slameur’ een prachtige beschrijving van zo’n baggeraar die modder aan het ruimen was met een schep⁹. We nemen dit hier integraal over als eerbetoon aan de vele naamlozen die op deze manier onze waterlopen open hielden.

Modderschepper Leander was een doorbrave ziel die maar één enkele vijand had en dat was Naartje Neyt, oudste baggeraar en ‘deken van de stadswerklieden’. Had Leander hem van de wereld kunnen helpen om zijn plaats in te nemen, hij zou het niet gelaten hebben.

We schrijven 1919 en we kijken mee over de schouder van Kenis.

Iedereen heeft de ponte van Leander wel eens aan ons bruggen zien liggen, goed vastgemeerd tusschen twee palen, en Leander daar achter op, met zijn sjiëk, die ‘nen bult maakte op zijn kaken, de lange steel van zijn baggerschep in ’t pekzwarte water, waaruit de vuile broebelende blaaskens naar omhoog kwamen.

Tussen iedere haal rustte Leander een beetje. Dan speekte hij een straalke sjiëkensap in zijn handen, pakte den steel beet en met langzame snokkens, voorzichtig om de daarbij de ponte onder zijn voeten niet te zien weg schuiven, begon hij zijn schop naar boven te halen; dan altijd even gezapig klopte hij ze uit in zijn pont, die zo langzamerhand tegen de avond vol geraakte met stinkende, zwarte, vettige modder, gebaggerd uit de vuile wateren der Gentsche vaarten en rivieren.

Leander en zijn maats konden natuurlijk niet verhinderen dat er de Gentse waterlopen modderig bleven. Getuige dit fragment uit een liedje gezongen bij het zwemfestijn in de Leie dat jaarlijks ingericht werd tijdens de Gentse Feesten¹⁰:

*Maor de clou die wordt er gezeid
Zijn duikers naor vuile taluure
Ze sprijngen er in ’t waoter wit als krijt
In komen d’er uit zuu zwart als mûure*

Spuien: ‘schuren’

Een andere, eerder beperkte mogelijkheid om de waterlopen te reinigen, bestond er in gebruik te maken van de vele stuwen verspreid over de stad. De grotere stonden overwegend in dienst van de scheepvaart, terwijl de kleinere zorgden voor de watervoorziening van bleekweiden en dergelijke. Bij het optrekken van de stuwbalken (in Gent; ‘planken’) of opwinden van de stuwen (in het Gents: rabotten, schofkes of speien) ontstonden waterstromen die enig reinigend effect sorteerden.

De basis van die mogelijkheid tot het creëren van plotse sterke waterstromingen lag in de sinds vele eeuwen kunstmatig aangelegde tweewaterpeilenregime dat de hele stad beheerste en nu nog beheerst: het hoge Leie-Bovenschedelpeil en het lage Neerscheldepeil. Alle kleine en grote stuwen verspreid over de stad hadden daarin een functie, maar de allerbelangrijkste rol daarin was weggelegd voor de Rode Torenstuw, later Passtuw genoemd en dikwijls ook als Grote Spei aangeduid. Het mooie, maar heel kleine opvolgertje daarvan is het Scaldissluisje aan de Oudebeestenmarkt (zie ‘Rondje Gent varen’ in een vorig nummer).

Deze waterpeilregeling in functie van de scheepvaart had als belangrijk neveneffect dat de waterloopjes zeer regelmatig, zelfs bijna dagelijks, gespuid werden (in de Gentse archiefteksten heet het meer accuraat ‘geschuurd’). Hierdoor konden met name de talrijke brouwerijtjes op regelmatige tijdstippen voorzien worden van vers water, dat dikwijls opgevangen werd in een gemetselde ‘puttinc’. Ze konden blijven werken ondanks het feit dat de andere kleinschalige industrieën in dezelfde zones (onder andere huidenvetterij en zeepziederij) sterk vervuilden. Maar ... we moeten geen moeite doen om het ons voor te stellen: dat bier had regelmatig wel een extra smaakje of geurtje. Voor een betere (en duurder) biersoort zoals witbier, bepaalde een voorgebod (verordening van de schepenen) in 1349 - allicht niet zonder reden - dat witbier in Gent moest gebrouwen zijn *met loopende watre*¹¹.

Mooie voorbeelden van dat schuren vinden we in het bijzonder in het Nieuwpoortje. Toen er in 1561 een nieuwe stuwdeur gehangen werd in een van de waterloopjes aldaar, deden de burens hun beklag dat de *vulecheden gearresteert ofte stille blijven ligghene*, terwijl die vroeger van zelfs ... *plachten van daer te verdwijnen met rummen ofte ghesueren* (sueeren: wegvloeiën)¹².

Maar het ook van het goede te veel zijn. Als de balken van de Paddegatstuw getrokken werden, dan was er *zulcken stroom ende val van watere dat de oevers met plancken, pijlen (palen), staken moeten gestut worden* door dezelf-

de buren, en dat tot hun *grote coste*. De spuipraktijk bleef nog geruime tijd in voege, ook na het verdwijnen van de voor scheepjes toegankelijke stuwen in het Nieuwpoortje¹³.

Vermoedelijk was het reinigend effect eerder gering, temeer omdat bij lage waterstanden uiterst omzichtig omgegaan werd met de stuwen. Dan werd immers alles op alles gezet om voldoende water op te houden. In droge periodes waren de kunstmatig geregelde debieten het geringst, werd het water zo weinig mogelijk ‘ververst’ en was de waterkwaliteit vermoedelijk het slechtst. Met andere woorden: wanneer de nood aan ‘spuien’ in functie van waterzuiverheid het grootst was, werd daar zo weinig mogelijk aan gedaan.

Vermelden we nog een gebruik, dat we nu nog kennen, en al een heel lang bestaat: het af en toe laten zakken van de waterpeilen gedurende een paar dagen om inspectie van tot in het water reikende muren en beschotten toe te laten en eventueel ook om werken daaraan uit te voeren. Zo lezen we dat de schepenen van de Keure in augustus 1791 *laten weten dat de waters staen getrokken te worden ende leegh*. Gedurende een week werden de waterpeilen met behulp van de stuwen en sluizen zo gehouden zodat iedereen die wilde *van dese omstandigheyt saude profiteeren, t’sy tot reparatie ofte andersints*¹⁴. Andere voorgelaten golden het laten zakken van de waterpeilen gedurende één dag *om te suyveren ende afruymen watersteeghers*.¹⁵ Dat waren de talrijke watertrappen, intensief gebruikt om water te putten voor wassen en schuren. Ook daarop moesten de dekens van de gebuurten toezien, *elc in zyn district*.

In volgende afleveringen van *Ghendtsche Toestanden* pogen we inzicht te bezorgen in de medische problematiek van vervuilde waterlopen en geven we een korte historiek van de pogingen om aan de overlast te ontsnappen. In eerste instantie dacht men enkel aan inkokeren en dempen, zoals we zullen beschrijven in deel 3 van deze kleine reeks artikeltjes. Maar de uiteindelijke oplossing lag in een voor een stad als Gent ongemeen belangrijke praktijk die jarenlang volgehouden zware investeringen vergde: de aparte afvoer en de zuivering van het afvalwater. Dit zou in extremis een (erg onderschatte!) bijdrage leveren tot de herwaardering van de waterrijke stad Gent. In extremis - jawel! - want het heeft niet veel gescheeld of nagenoeg alle open oppervlaktewater was uit het Gentse centrum verdwenen. Met uitzondering, uiteraard, van de Graslei en het Gravensteen, voor de toeristen en de koekendozen.

Luc Devriese

Met dank aan Adrien Brysse, André Verbeke en Huis van Alijn voor hulp bij de illustraties en aan Frank Gelaude voor het kritisch nalezen van de teksten.

Noten

- ¹ Tekst gepubliceerd in De Pauw, N., *De voorgeboden der stad Gent in de XIVde eeuw*, Gent, 1885, p. 99-100. Er mocht enkel gevist worden met hengelroeden en peurstokken (puederen: vissen met een tros pieren, zie *Gents Woordenboek* van L. Lievevrouw-Coopmàan, heruitgave 1974, p. 1068).
- ² Decavele, J., De Herdt, R., Decorte, N., *Gent op de wateren en naar de zee*, Antwerpen, 1976, p. 49. De titel werd recent nog gekaapt door de Lieve: Notteboom, H. (red.), *De Lieve, tsoenste juweel dat der stede heeft*, Wondelgem, 2008.
- ³ *Ghent has, I believe, been called a vulgar Venice. It contains dirty canals and old houses that must satisfy the most eager antiquary, though the buildings are not quite in so good preservation as others that may be seen in the Netherlands.* Uit Thackeray's *Little Travel and Roadside Sketches* (1840) gepubliceerd in Punch (in extenso op het internet te vinden), waarin de erg gemengde indrukken van de auteur omtrent onze stad levendig beschreven worden. Ons beperkend tot de goede kanten: een mooie impressie van het Sint-Elisabethbegijnhof en de opmerking: 'It contains more beer-shops than any city I ever saw'.
- ⁴ De dempinggeschiedenis in: De Clercq, I., *Een Gentse water-zooi. De geschiedenis van het dempen en overwelven van de waterlopen in Gent* (1966-1914). Ugent thesis, 2003. De casus Rietgracht verscheen als artikel in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 2005, deel 59, p. 163-188.
- ⁵ Bestekken voor de aanleg van 'kiste dammen', ruimen en uitdelven in SAG reeks 533 nr. 220 – 223. De aanleg van tijdelijke dammen wordt ook vermeld in Decavele, J., et al., 1976, p. 195.
- ⁶ Devriese, L., De oude stad: ongelooflijk proper of onvoorstelbaar vuil? In: *Ghendtsche Tydinghen*, 2012, jg. 41 nr. 2, p. 94-106.
- ⁷ Heins, M., *Gand, sa vie et ses institutions*, deel 2, 1916 – 1920, p. 241-242. De graven en hun hertogelijke of keizerlijke opvolgers gaven de tollens dikwijls in leen. Dit was de bij uitstek feodale manier om machtige figuren en families aan zich te binden.
- ⁸ Meer bepaald tussen het Papengat en het Paddegat. Volgens een bepaling uit 1605 werd dit betaald met taksen op passerende schepen (M. Heins, *Gand, sa Vie et ses Institutions*, deel 2, Gent, 1916 – 1920, p. 241). Talrijke gegevens daarover in de SAG reeks 533 nr. 262.
- ⁹ Kenis, P., *Cies Slameur, de wonderlijke avonturen van een Gentsch koetsier en soldaat*, 1919. In de heruitgave van 1969, p. 115-116.
- ¹⁰ Collumbien, H., Gentse memoriedagen. In: *Ghendtsche Tydinghen*, 2003, jg. 42, p. 384.
- ¹¹ De Pauw, N., 1885, p. 42.
- ¹² SAG, reeks 533 nr. 227. Map 'Waterloop achter de Steendam'. Kopie van stukken uit een proces gevoerd voor de Grote Raad in Mechelen door de burens van de Steendam tegen de Gentse schepenen van de Keure.
- ¹³ SAG, reeks 114bis nr. 33 (1771).
- ¹⁴ SAG, reeks 108bis nr. 235.
- ¹⁵ SAG, reeks 108bis nr. 169.